

จิตรกรรมอีสานริมแม่น้ำโขง : พุทธศิลป์เพื่อการศึกษาเรียนรู้

พุทธธรรม คุณธรรมจริยธรรม และวิถีชุมชน*

พลสิทธิ์ กอบบุญ

คณะศิลปศาสตร์

มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มุ่งศึกษาจิตรกรรมอีสานริมแม่น้ำโขง ในฐานะพุทธศิลป์ที่สามารถนำมาใช้เป็นเครื่องมือในการศึกษาเรียนรู้พุทธธรรม คุณธรรมจริยธรรม และวิถีชุมชนได้อย่างสำคัญ พื้นที่ศึกษาได้แก่วัดซึ่งตั้งอยู่ในจังหวัดที่มีพื้นที่ติดกับแม่น้ำโขงที่ปรากฏจิตรกรรมฝาผนัง ได้แก่ วัดทุ่งศรีเมือง จังหวัดอุบลราชธานี, วัดหัวเวียงรังษี วัดพุทธสีมา และวัดโพธิ์คำ จังหวัดนครพนม, วัดลัญจิกวันและวัดพระศรีมหาโพธิ์ จังหวัดมุกดาหาร พื้นที่ศึกษาดังกล่าวนี้นสะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างพื้นที่กับสารัตถะเนื้อหาของจิตรกรรม

จากการศึกษาพบว่า จิตรกรรมอีสานริมแม่น้ำโขงกลุ่มนี้มีความโดดเด่นในมิติต่าง ๆ ได้แก่ 1) ในเชิงศิลปกรรม มีการผสมผสานศิลปกรรมภาคกลางแบบประเพณีไทยกับศิลปะท้องถิ่นอย่างกลมกลืน จิตรกรรมมีความงามอย่างผสมผสาน มีความเรียบง่ายและอิสระเป็นหลักในการสร้างสรรค์ เพื่อสื่อสารเนื้อหาสาระอย่างตรงไปตรงมา 2) มีการผสมผสานสารัตถะความคิดระหว่างเนื้อหาสาระทางพระพุทธศาสนากับเนื้อหาที่เป็นวิถีชุมชนเข้าด้วยกันเพื่อแสดงให้เห็นวิถีการดำเนินชีวิตทางสังคมโดยมีพระพุทธศาสนาเป็นหลักยึด เห็นได้ชัดจากการใช้เนื้อที่เพื่อเขียนภาพสื่อความหมาย

*บทความวิจัยนี้เป็นส่วนหนึ่งของงานวิจัยเรื่อง จิตรกรรมอีสานริมแม่น้ำโขง: พุทธศิลป์เพื่อการศึกษาเรียนรู้พุทธธรรม คุณธรรมจริยธรรม และวิถีชุมชน ได้รับทุนสนับสนุนจากสำนักงานการวิจัยแห่งชาติ (วช.) สำนักงานคณะกรรมการส่งเสริมวิทยาศาสตร์ วิจัยและนวัตกรรม (สกสว.) และมหาวิทยาลัยอุบลราชธานี

รับต้นฉบับ 21 พฤษภาคม 2563 แก้ไขตามผู้ทรงคุณวุฒิ 28 พฤษภาคม 2563 รับลงตีพิมพ์ 2 มิถุนายน 2563

ของเนื้อหาทางพระพุทธศาสนากับเนื้อหาทางสังคมมีปริมาณการใช้พื้นที่ไม่น้อยไปกว่ากัน
วิถีธรรมกับวิถีโลกจึงดำรงอยู่คู่กันอย่างสมดุล 3) คุณค่าของจิตรกรรมอีสานริมแม่น้ำโขง
สามารถนำไปเป็นเครื่องมือในการสอนพุทธธรรม คุณธรรมจริยธรรมควบคู่ไปกับการ
สอนเรื่องวิถีโลกและวิถีชุมชน

ข้อสรุปเชิงแนวคิดของบทความวิจัยนี้จึงได้แก่ จิตรกรรมอีสานริมแม่น้ำโขง
มีเอกภาพจากความหลากหลายและการผสมผสาน เป็นหัวใจสำคัญของความงามและ
คุณค่าของจิตรกรรมอีสานริมแม่น้ำโขง จิตรกรรมอีสานริมแม่น้ำโขงเป็นการผสมผสาน
ความหลากหลายอย่างลงตัวทั้งด้านรูปแบบและเนื้อหาเพื่อนำเสนอวิถีธรรมและวิถีโลก
ได้อย่างกลมกลืน ผลการศึกษาเรื่องนี้สามารถนำไปใช้ประโยชน์ในแง่การเรียนการสอน
การท่องเที่ยว และการรักษามรดกทางวัฒนธรรมและภูมิปัญญา

คำสำคัญ : จิตรกรรมอีสาน, แม่น้ำโขง, พุทธธรรม, คุณธรรม, จริยธรรม, วิถีชุมชน

Isan Murals along the Mekong: Buddhist Art Learning for Understanding Buddhist Thought, Morality, Ethics and Community Life

Pisit Kobbun

Faculty of Liberal Arts

Ubon Ratchathani University, Thailand

Abstract

This research article aims to study Isan Murals along the Mekong as a Buddhist Art Learning that can be used and adapted as a tool to the study of Buddhadhamma, Morality, Ethics, and Community Life. The study areas are Tungsimuang temple in Ubon Ratchathani province, Huaweangrangsri temple, Buddhasima temple, and Phokam temple in Nakhonphanom province, and Latthigawan temple and Phrasimahaphoe temple in Mukdahan province. All temples are located along the Mekong which shows the relationship between the area and the content.

The study found that the Isan murals painting along the Mekong mentioned above have an interesting feature in terms of 1) mechanics; combination of central art and local art harmoniously and perfectly as well as creation with simplicity for a straight communication to people, 2) combination of Buddhist content and community life in order to reveal the concept of social ways of life based on Buddhist teachings that can be obviously seen from the using of ways to communicate the meaning of the 2 contents Buddhism and Community life that considers the same range, and 3) the Isan murals along the Mekong are highly valuable for using as a tool in teaching about Buddhadhamma, Morality and, Ethics as well as teaching about the way of Human World, and Community Life.

The conceptual conclusion of this research article is “The Unity of Diversity and Integration”. It is the essence of the beauty of Isan murals painting along the Mekong. The Isan murals painting combine both “form” and “content” harmoniously. The reason is to present the way of the Dharma and the way of Human World. This research can be used and adapted for general teaching, Tourism, Cultural Heritage Preservation, and wisdom.

Keywords: Isan Murals, the Mekong, Buddhadhamma, Morality, Ethics, Community Life

บทนำ

จิตรกรรมเป็นกระบวนการการสร้างสรรค์เรื่องโดยอาศัยภาพเพื่อสื่อสารกับคนดู เพื่อให้สามารถเข้าถึงประเด็นสำคัญของสิ่งที่ผู้สร้างต้องการสื่อสาร ตามบริบทการเสพศิลป์ของคนในวัฒนธรรมอีสานนั้น อาศัยการฟังและการชมเป็นหลัก จิตรกรรมในฐานะพุทธศิลป์จึงทำหน้าที่สื่อสารเรื่องทางพระพุทธศาสนาและแนวคิดทางสังคมที่สามารถเข้าถึงประชาชนได้อย่างทั่วถึงโดยมีวัดเป็นศูนย์กลางสำคัญ จิตรกรรมอีสานในแง่หนึ่งมีลักษณะเป็นศิลปะพื้นบ้าน กล่าวคือ

ศิลปะชาวบ้าน (Folk Arts) อาจมาจากประชาชนเองเป็นผู้สร้างหรืออาจมาจากศิลปินจริง ๆ ซึ่งมองเห็นชีวิตความเป็นอยู่ ประเพณีที่เป็นปริมปราคติ หรืออะไรอื่น ๆ ของชาวบ้านเป็นผู้สร้างขึ้น...ศิลปะชนิดนี้จึงเต็มไปด้วยลักษณะที่แสดงให้เห็นความรู้สึกนึกเห็นอย่างง่าย ๆ และถือเป็นปริมปราคติสืบทอดกันมาของประชาชนในประเทศหรือในท้องถิ่นนั้น ๆ เป็นเครื่องส่องให้เห็นลักษณะพิเศษเกี่ยวกับพุทธปัญญา (Intellectual) และจิตใจของประชาชนเหล่านั้น ไม่ว่าของชาติใดได้เป็นอย่างดี (ศิลป์ พีระศรี, 2553, น. 167)

เนื้อหาสาระที่ปรากฏในจิตรกรรมอีสานนั้น มีทั้งเรื่องที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาซึ่งเป็นเนื้อหาหลักและเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับวิถีชุมชนในท้องถิ่นนั้น ๆ ทำให้เนื้อหาในจิตรกรรมมีทั้งส่วนที่เป็นพุทธศาสนาและวิถีชีวิตชุมชน จิตรกรรมจึงเป็นพุทธศิลป์สำคัญที่สะท้อนให้เห็นอัตลักษณ์ ระบบความคิดความเชื่อของสังคมนั้น ซึ่งรวมถึงค่านิยม อุดมการณ์ คุณธรรมจริยธรรมที่พึงประสงค์ จิตรกรรมจึงเป็นเครื่องมือบันทึกความคิดของสังคมได้อย่างสมบูรณ์

จิตรกรรมและแนวคิดทางพระพุทธศาสนาเป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่ก่อให้เกิดพลังชุมชน และสร้างความภูมิใจในอัตลักษณ์ของตนเอง จิตรกรรมสะท้อนให้เห็นบทบาทและความสำคัญ รวมถึงอิทธิพลของพระพุทธศาสนา มีลักษณะของศิลปะพื้นถิ่นที่สามารถเข้าถึงจิตใจและสอดคล้องสัมพันธ์กับชีวิต ประสบการณ์ ความคิด ความเชื่อของคนในวัฒนธรรมอีสานได้อย่างดี ผู้วิจัยจำกัดขอบเขตการศึกษาจิตรกรรมอีสานในพื้นที่ซึ่งตั้งอยู่ในเขตชายแดนติดกับสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว ซึ่งผู้วิจัยเชื่อว่าพื้นที่ชายแดนด้านนี้มีความสัมพันธ์เชิงพื้นที่กับแม่น้ำโขงและลาว ทำให้เชื่อว่าน่าจะ

มีความสัมพันธ์กันทั้งด้านสังคมและวัฒนธรรม การจำกัดกลุ่มศึกษานี้จึงจะได้ข้อมูลที่แสดงอัตลักษณ์เชิงพื้นที่ได้อย่างเด่นชัด อีกทั้งจากการศึกษาที่ผ่านมาพบว่าพื้นที่บริเวณอีสานตอนกลาง ได้แก่ ขอนแก่น มหาสารคาม กาฬสินธุ์ ร้อยเอ็ด มีการศึกษาวิจัยจิตรกรรมจำนวนมาก และมีฐานข้อมูลที่ค่อนข้างสมบูรณ์ซึ่งจัดทำโดยมหาวิทยาลัยขอนแก่น มหาวิทยาลัยมหาสารคาม เป็นต้น ผู้วิจัยจึงเลือกศึกษาบริเวณพื้นที่ชายแดนด้านตะวันออกที่จะช่วยเติมเต็มงานศึกษาด้านจิตรกรรมในพื้นที่ภาคอีสานให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น

ผู้วิจัยจึงสนใจข้อมูลพุทธศิลป์ประเภทจิตรกรรมอีสาน ซึ่งผู้วิจัยเชื่อว่าเป็นข้อมูลที่สามารถศึกษาเพื่อให้เข้าใจความรู้ความคิดเกี่ยวกับพุทธธรรม คุณธรรมจริยธรรม และวิถีชุมชน ซึ่งมีส่วนสัมพันธ์กันอย่างมีระบบและมีความหมายต่อสังคม โดยมีแนวคิดพื้นฐานว่า จิตรกรรมเป็นพุทธศิลป์ประเภทหนึ่งสร้างสรรค์จากศรัทธาทางพระพุทธศาสนาที่สะท้อนความเลื่อมใสและความเชื่อที่มีต่อหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนา และยังเกิดจากความจำเป็นของสังคมที่ต้องการสื่อสารวิถีชีวิต ระบบคิด และอุดมการณ์ในเชิงคุณธรรมจริยธรรมที่สังคมคาดหวัง ดังนั้นจิตรกรรมจึงสื่อความหมายทั้งทางศาสนาและในทางสังคมด้วย อีกทั้งมีคุณค่าทางสังคมอันมี นัยยะที่ซ่อนอยู่อย่างสำคัญ

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาเนื้อหาและความคิดที่ปรากฏในจิตรกรรมอีสานริมแม่น้ำโขงในด้านพุทธธรรม คุณธรรมจริยธรรม และวิถีชุมชน ทั้งในแต่ละชุมชนและสังเคราะห์สารัตถะภาพรวมของสังคมอีสานในพื้นที่ศึกษา
2. เพื่อศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างจิตรกรรมอีสานริมแม่น้ำโขงกับพุทธธรรม คุณธรรมจริยธรรม และวิถีชุมชนอีสานในด้านคุณค่าและความสำคัญ

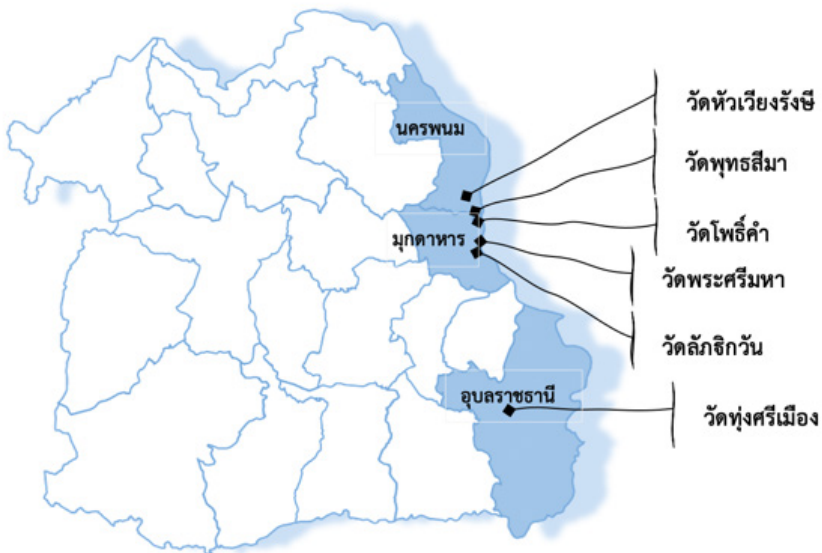
ระเบียบวิธีวิจัย

การวิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ มีวิธีการศึกษาจากเอกสารและการเก็บข้อมูลภาคสนามเพื่อสัมภาษณ์ข้อมูลจิตรกรรมและถ่ายภาพจิตรกรรม นำข้อมูลมาศึกษาวิเคราะห์โดยใช้แนวคิดด้านศิลปะ วรรณกรรม สังคมวัฒนธรรม และศาสนา เพื่อให้ได้องค์ความรู้

ที่จะทำให้เห็นมิติคุณค่าและความสำคัญของจิตรกรรมอีสานริมแม่น้ำโขงในหลายมิติ
นำเสนอผลการศึกษาแบบความเรียงเชิงพรรณนา (Descriptive research)

ขอบเขตของการศึกษา

ศึกษาจากข้อมูลจิตรกรรมของวัดในภาคอีสานในจังหวัดที่มีพื้นที่ติดแม่น้ำโขง ได้แก่ อุบลราชธานี มุกดาหาร และนครพนม โดยรวบรวมข้อมูลทั้งจากเอกสารและการเก็บข้อมูลภาคสนามได้แก่ วัดทุ่งศรีเมือง จังหวัดอุบลราชธานี, วัดหัวเวียงรังษี วัดพุทธสีมาและวัดโพธิ์คำ จังหวัดนครพนม, วัดลัญจิกวัน วัดพระศรีมหาโพธิ์ จังหวัดมุกดาหาร

ภาพที่ 1 ภาพแสดงพื้นที่ศึกษาจิตรกรรมอีสานริมแม่น้ำโขง

ผลการศึกษา

1. บริบทและการสร้างสรรค์จิตรกรรมอีสานริมแม่น้ำโขง

จากการศึกษาบริบทของการสร้างสรรค์จิตรกรรมอีสานริมแม่น้ำโขงในแง่ประวัติศาสตร์และความเป็นมาของลัทธิอุโบสถและจิตรกรรมที่ศึกษา ลักษณะศิลปกรรมพบว่า มีลักษณะร่วมกันและแตกต่างกันที่น่าสนใจ ดังนี้

ตารางที่ 1 บริบทการสร้างสรรคและรูปแบบศิลปะลัทธิและจิตรกรรมริมแม่น้ำโขง

วัด	ปีที่สร้าง	ลักษณะลัทธิ	ลักษณะศิลปะของลัทธิ	ลักษณะศิลปะของจิตรกรรม
ทุ่งศรีเมือง	2589	ลัทธิทิเบต	ศิลปะไทยภาคกลาง พื้นถิ่น	ศิลปะไทยแบบประเพณี พื้นถิ่น
ลัทธิกัณ	2458	ลัทธิโปร่ง	ศิลปะไทยภาคกลาง พื้นถิ่น	ศิลปะไทยแบบประเพณี พื้นถิ่น
พระศรีมหาโพธิ์	2459	กัณโถงกัณทิเบต	ศิลปะไทยภาคกลาง พื้นถิ่น อุวัน	ศิลปะไทยแบบประเพณี พื้นถิ่น
พุทธสิมา	2462	ลัทธิทิเบต	ศิลปะไทยภาคกลาง พื้นถิ่น อุวัน	ศิลปะไทยแบบประเพณี พื้นถิ่น
หัวเวียงรังษี	2464	ลัทธิทิเบต	ศิลปะไทยภาคกลาง พื้นถิ่น อุวัน	ศิลปะไทยแบบประเพณี พื้นถิ่น
วัดโพธิ์คำ	2476	ลัทธิทิเบต	ศิลปะไทยภาคกลาง พื้นถิ่น อุวัน	ศิลปะไทยแบบประเพณี พื้นถิ่น

*ลักษณะศิลปะพื้นถิ่น หมายถึงศิลปะอีสาน ลาว

1.1 ช่วงเวลาของการสร้างวัดและจิตรกรรมอีสานริมแม่น้ำโขงเป็นช่วงเวลาที่ใกล้เคียงกัน ซึ่งถือได้ว่ามีความร่วมสมัยกัน โดยการผสมผสานศิลปะไทยภาคกลางกับศิลปะพื้นถิ่นและลาวเป็นหลัก บางแห่งมีศิลปะอุวันซึ่งได้รับอิทธิพลจากตะวันตกอีกชั้นหนึ่ง ยกเว้นวัดทุ่งศรีเมือง จังหวัดอุบลราชธานีที่มีความเป็นมาเก่าแก่มาตั้งแต่มัธยมรัชกาลที่ 3 (ประมาณ พ.ศ. 2389) เนื่องจากเป็นวัดเก่าแก่ และมีบทบาทสำคัญในการปกครองคณะสงฆ์

1.2 จิตรกรรมอีสานริมแม่น้ำโขง มีลักษณะผสมผสานระหว่างศิลปะภาคกลางและศิลปะท้องถิ่น อีสานและลาว เหตุผลสำคัญของการปรากฏรูปแบบศิลปะของจิตรกรรม เป็นการผสมผสานระหว่างรูปแบบจิตรกรรมเกิดจากการรับอิทธิพลจากภาคกลางทางการเมืองการปกครอง ความร่วมสมัยกันทำให้เกิดลักษณะร่วมกันของการสร้างสรรค์และศิลปะทางสถาปัตยกรรมที่มีร่วมกัน การที่ศิลปินช่างเขียนเป็นกลุ่มคนเดียวกันหรือมีความสัมพันธ์กัน ช่างเขียนส่วนใหญ่เป็นบุคคลในท้องถิ่น หรือเป็นคนร่วมวัฒนธรรม เช่นมาจากลาวหรือญวน นอกจากนี้บางส่วนยังเป็นช่างเขียนจากภาคกลางที่มีความรู้ความสามารถในการเขียนภาพจิตรกรรมแบบประเพณี

ความสัมพันธ์ระหว่างผู้สร้างวัดและจิตรกรรมนั้น ชาวลิต อธิปัตยกุล (2560, น. 161) ได้ให้ความเห็นว่า ที่วัดพุทธสีมาและวัดหัวเวียงรังษี มีหลักฐานบ่งบอกถึงอายุการเขียนคือ พ.ศ. 2463 และ พ.ศ. 2464 ตามลำดับ ทั้ง 2 หลังเป็นฝีมือของหลวงชาญอักษร ที่ร่วมกับลูกศิษย์และช่างฝีมือในพื้นที่ได้สร้างสรรค์ไว้ เป็นบทสะท้อนถึงการรับรู้เรื่องราวจากภาคกลางที่นำมาเขียนภาพได้เป็นอย่างดี กล่าวคือ วัดพุทธสีมาเขียนเรื่องทศชาดก ส่วนที่วัดหัวเวียงรังษีเขียนเรื่องทศชาดกและรามเกียรติ์ ทั้งนี้หลวงชาญอักษรได้ติดตามพระครูวิโรจน์รัตโนบล มาจากจังหวัดอุบลราชธานี เพื่อมาบูรณะพระธาตุพนมในปี พ.ศ. 2444 หลังจากนั้นหลวงชาญอักษรจึงตั้งหลักสร้างครอบครัวยุติธรรม เมื่อหลวงชาญอักษรเป็นคนกรุงเทพฯ การรับรู้เรื่องราวที่เขียนดังกล่าวจึงไม่ใช่ประเด็นที่แปลกใหม่ เพราะไม่ว่าจะเป็นทศชาดกหรือรามเกียรติ์ล้วนเกิดขึ้นมาก่อนหน้านั้นแล้วทั้งหมด

หลวงชาญอักษรเป็นผู้นำเรื่องราวดังกล่าวมาเผยแพร่ให้กับภาคอีสานในจังหวัดนครพนม โดยผ่านลูกศิษย์ คือจารย์คุณและจารย์ลี ช่างเขียนที่วัดพุทธสีมาอำเภอรามัญ ร่วมกับช่างคำสิงห์และจารย์เม้ง (ไพโรจน์ สโมสร, 2532, น. 139) และย้อนกลับไป พระครูวิโรจน์รัตโนบล เคยไปศึกษาเล่าเรียนและพำนักที่วัดสุทัศนเทพวราราม กรุงเทพฯ ย่อมได้รับการซึมซับระเบียบแบบแผนการเขียนภาพจิตรกรรมฝาผนังจากกรุงเทพฯ และนำมาบูรณะวัดทุ่งศรีเมือง จังหวัดอุบลราชธานี และหลวงชาญอักษรคือหนึ่งในช่างที่เคยร่วมงานกันมาก่อน กล่าวได้ว่ารูปแบบจิตรกรรมจากภาคกลางคือต้นแบบในการเขียนจิตรกรรมฝาผนังในอีสาน ซึ่งภายหลังได้พัฒนาไปเป็นบริบทเฉพาะตัวของแต่ละพื้นที่ ตามแต่ที่ช่างได้รับถ่ายทอดจากแหล่งหนึ่งสู่แหล่งหนึ่ง (ชาวลิต อธิปัตยกุล, 2560, น. 162)

ดังนั้นในด้านภาพจิตรกรรมและช่างเขียนจะเห็นได้อย่างเด่นชัดว่าจิตรกรรมอีสานริมแม่น้ำโขงมีลักษณะผสมผสานศิลปะและเรื่องราวจากภาคกลางและท้องถิ่นเข้าด้วยกัน ทั้งนี้บางแห่งก็มีลักษณะเฉพาะตนของการวาดภาพจิตรกรรมที่แตกต่างออกไปคือเน้นเฉพาะลักษณะท้องถิ่นอย่างเด่นชัด ได้แก่ วัดลัญจิกวัน จังหวัดมุกดาหารอย่างไรก็ดีแม้ว่าจิตรกรรมอีสานริมแม่น้ำโขงจะได้รับอิทธิพลจากจิตรกรรมแบบแผนประเพณีไทย แต่ก็นำมาผสมผสานความเป็นพื้นถิ่นสร้างอัตลักษณ์เฉพาะของตนได้อย่างงดงาม ทั้งนี้ยังรวมถึงข้อจำกัดด้านอุปกรณ์และวัตถุดิบในการสร้างสรรค์ที่ทำให้การนำเสนอภาพจิตรกรรมมีลักษณะที่เรียบง่ายและเป็นอิสระ

2. สารัตถะและความคิดในจิตรกรรมอีสานริมแม่น้ำโขง

สารัตถะและความคิดที่ปรากฏในจิตรกรรมอีสานริมแม่น้ำโขงสามารถสรุปได้ ดังนี้

ตารางที่ 2 เนื้อหาในจิตรกรรมริมแม่น้ำโขง

เนื้อหา วัด	พุทธประวัติ	ทศชาดก	วรรณกรรม พื้นบ้าน	พระมาลัย	รามเกียรติ์	วิถีชุมชน
ทุ่งศรีเมือง	✓	✓ พบเฉพาะ เวสันดรชาดก	✓	✓		✓
ลัญจิกวัน		✓				✓
พระศรีมหาโพธิ์		✓ พบเฉพาะ เวสันดรชาดก				✓
พุทธสิมา	✓	✓	✓			✓
หัวเวียงรังษี	✓	✓	✓		✓	✓
วัดโพธิ์คำ	✓		✓	✓	✓	✓

สารัตถะและความคิดที่ปรากฏในจิตรกรรมอีสานริมแม่น้ำโขงนั้นมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการศึกษาทั้งในด้านศิลปะ เรื่องราว ปรากฏการณ์ ความคิด ซึ่งสามารถสะท้อนให้เห็นความเป็นอีสานที่มีความคิดร่วมกันในหลายแง่มุมสื่อผ่านศิลปะจิตรกรรมเนื้อหาในจิตรกรรมอีสานที่ศึกษาในบทนี้แบ่งได้เป็นสองความคิด ได้แก่ ความคิดเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาและความคิดเกี่ยวกับวิถีชุมชน หรือกล่าวโดยง่ายว่ามีเนื้อหาทางธรรมและเนื้อหาทางโลก ผู้วิจัยแบ่งสารัตถะและความคิดเป็นสองประเด็นนี้เพราะเห็นได้ชัดเจนว่าพระพุทธศาสนาและวิถีชุมชนได้รับการถ่ายทอดและสื่อสะท้อนผ่านงานจิตรกรรมอย่างเด่นชัดคู่ขนานกันไป ที่ชัดเจนคือการนำเสนอเนื้อหาทั้งสองนี้มีในปริมาณหรือการใช้พื้นที่ที่ไม่น้อยไปกว่ากัน ซึ่งน่าจะเป็นประเด็นที่สำคัญประการหนึ่งในบทความวิจัยนี้คือการตีความได้ว่าพุทธจักรและอาณาจักรประสานกันอย่างกลมกลืนในวิถีและวัฒนธรรมของคนอีสานอย่างสอดคล้องกันไม่ว่าเรื่องทางธรรมหรือเรื่องทางโลกก็ตาม จิตรกรรมอีสานริมแม่น้ำโขงมีความประสานสอดคล้องกันระหว่างพระพุทธศาสนากับวิถีชุมชนเป็นแนวคิดหลักของการศึกษาสารัตถะและความคิดของจิตรกรรม

3. คุณค่าความสำคัญของจิตรกรรมอีสานริมแม่น้ำโขง

ผู้วิจัยมุ่งเน้นศึกษาจิตรกรรมอีสานริมแม่น้ำโขงในฐานะเป็นสื่อหรือเครื่องมือในการสอนในด้านต่าง ๆ และคุณค่าความสำคัญประการอื่น ๆ กล่าวอีกนัยหนึ่งว่าจิตรกรรมมีความสำคัญอย่างไร และเราจะสามารถนำเอาพุทธศิลป์นี้มาเป็นเครื่องมือในการสอนและใช้ประโยชน์ได้อย่างไร โดยมีความคิดพื้นฐานว่าพุทธศิลป์สร้างจากแรงบันดาลใจและเนื้อหาทางพระพุทธศาสนา สารัตถะที่ปรากฏเห็นและซ่อนอยู่ในภาพจิตรกรรมก็ย่อมจะเสนอเรื่องราวเนื้อหาทางพระพุทธศาสนา รวมถึงหลักธรรมคำสอนของศาสนา อันจะสามารถนำมาเป็นแนวทางสอนพุทธธรรม คุณธรรมจริยธรรมแก่ผู้ชมและเยาวชนได้อีกทั้งในจิตรกรรมยังได้สอดแทรกวิถีชีวิตชุมชน ความเป็นอยู่ ชีวิตทางสังคมและวัฒนธรรมของชุมชนเอาไว้ ซึ่งก็สามารถนำมาใช้เป็นสื่อการเรียนรู้เรื่องชุมชนและสังคมเพื่อให้เห็นถึงคุณค่าและความสำคัญของจิตรกรรมในชุมชน

แนวคิดที่ผู้วิจัยนำมาใช้ในการวิเคราะห์ คือแนวคิดเรื่องคุณค่าในงานศิลปะ คุณค่าในงานศิลปะแบ่งออกเป็น 2 ประการ คือ คุณค่าภายใน (Intrinsic value) ซึ่งเกี่ยวข้องกับที่มาของคุณค่าที่อาจเป็นสิ่งที่มิอยู่ในตัววัตถุเอง และ คุณค่าภายนอก (Extrinsic

value) ซึ่งถือเป็นคุณค่าในฐานะที่เป็นเครื่องมือ (Instrumental value) หรือสื่ออย่างหนึ่ง โดยเราให้คุณค่าแก่งานศิลปะในฐานะที่เป็นผลประโยชน์ในตัวเองและมีลักษณะเฉพาะ ซึ่งมนุษย์ไม่สามารถหาได้จากสิ่งอื่น (Stecker, 2003, pp. 307-309)

จากการศึกษาจิตรกรรมอีสานริมแม่น้ำโขง ผู้วิจัยสรุปคุณค่าและความสำคัญของจิตรกรรมอีสานริมแม่น้ำโขงได้ดังนี้

3.1 จิตรกรรมในฐานะสื่อการสอนพุทธธรรม คุณธรรมจริยธรรม

จิตรกรรมเรื่องพุทธประวัติมีความสำคัญต่อพุทธศาสนิกชนอย่างยิ่ง ในจิตรกรรมเล่าเรื่องไล่เรียงลำดับตั้งแต่เจ้าชายสิทธัตถะประสูติ ในฐานะพระโพธิสัตว์ เจ้าชายสิทธัตถะได้เรียนรู้ชีวิต เห็นความเป็นไปของโลกทั้งความสุขและความทุกข์ ทรงตัดสินใจออกบวชเพราะเห็นว่าชีวิตเป็นทุกข์ ทรงบำเพ็ญบารมี เรียนรู้ธรรมะ ปัญหาอุปสรรคต่าง ๆ ลองผิดลองถูกเพื่อให้เข้าใจชีวิต และค้นหาหนทางแห่งความดับทุกข์ จนพบหนทางและตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงประกาศพระศาสนาและคำสอนของพระองค์จนกระทั่งเสด็จดับขันธปรินิพพานอันเป็นที่หลุดพ้น พุทธประวัติจึงแสดงให้เห็นวิถีชีวิตจากมนุษย์จนถึงความเป็นพุทธะ พุทธธรรมจากพุทธประวัติจึงมิใช่เพียงแค่ประวัติของพระศาสดาเท่านั้น แต่ตลอดช่วงชีวิตของพระองค์คือพุทธธรรมที่สอนใจได้ทุกช่วงเวลา ดังปรากฏในภาพจิตรกรรมที่แต่ละภาพได้ทำหน้าที่สั่งสอนพุทธธรรมแก่พุทธศาสนิกชน ภาพจิตรกรรมนำเสนอที่สอนพุทธธรรมที่เห็นได้ชัด ได้แก่ จิตรกรรมภาพประสูติ ตรัสรู้ ปรินิพพาน

ภาพที่ 1 ประสูติ จิตรกรรมวัดโพธิ์คำ

ภาพที่ 2 เจ้าชายสิทธัตถะพบเทวทูต จิตรกรรมวัดโพธิ์คำ

ความคิดสำคัญประการหนึ่งของพระพุทธศาสนาคือการแสดงให้เห็นว่าชีวิตที่เกิดมานั้นมีความทุกข์ พิจารณาได้จากอริยสัจที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสรู้เป็นความจริงอันประเสริฐ 4 ประการ ได้แก่ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ และมรรค พุทธธรรมประการแรกที่พระพุทธเจ้าได้ทรงสอนเริ่มตั้งแต่เมื่อมนุษย์มีการเกิดขึ้นมา ตลอดชีวิตของมนุษย์นั้นเต็มไปด้วยความทุกข์ซึ่งเป็นความจริงที่มนุษย์ต้องประสบ ความทุกข์มากจากต้นเหตุ ทำให้มีการเกิด แก่ เจ็บ ตาย แต่อย่างไรก็ตามเมื่อมีความทุกข์ย่อมมีหนทางดับทุกข์ คือ มรรค 8 ได้แก่ ความเข้าใจชอบ ความคิดชอบ การพูดจาชอบ การกระทำชอบ การเลี้ยงชีพชอบ ความเพียรชอบ การระลึกรู้ชอบ การตั้งใจมั่นชอบ อันเป็นทางนำไปความพ้นทุกข์ได้ คำสอนเรื่องทุกข์และการดับทุกข์เป็นคำสอนสำคัญอย่างยิ่งของพระพุทธศาสนา

ภาพจิตรกรรมตอนผจญมารแสดงให้เห็นการต่อสู้กับหมู่มารและสัตว์ร้ายต่าง ๆ ซึ่งคือบุคลาธิษฐานของการต่อสู้กับกิเลส นับเป็นภาพที่ปรากฏมากที่สุดและจะอยู่หลังพระประธาน ซึ่งพระประธานหมายถึงพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่ได้ตรัสรู้แล้ว ภาพด้านหลังแสดงตอนมารผจญเป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นความพยายามบากบั่นของพระพุทธเจ้าที่ต้องต่อสู้กับกิเลสตัณหาต่าง ๆ จนสามารถเอาชนะได้ แสดงให้เห็นศักยภาพของมนุษย์ในการต่อสู้เพื่อให้ได้สัมโพธิญาณตามที่ปรารถนา

ภาพที่ 3 ผจญมาร ตรัสรู้ จิตรกรรมวัดทุ่งศรีเมือง

หลักอริยสัจดังที่ปรากฏผ่านจิตรกรรมพุทธประวัตินี้จึงมีความสำคัญอย่างยิ่งและเป็นพุทธธรรมที่สามารถสื่อผ่านจิตรกรรมเพื่อเป็นเครื่องมือในการสอนธรรมได้ทางหนึ่ง นอกเหนือจากการเข้าใจเรื่องของพระพุทธเจ้าในเชิงประวัติแล้ว ทุกตอนที่จิตรกรรมนำเสนอสามารถนำมาประยุกต์ใช้เพื่อตีความเนื้อหาทางธรรมได้ทุกตอน หลักอริยสัจ 4 ประการที่ทรงค้นพบนี้เปรียบแม้ในทางพระพุทธศาสนาจะเป็นหลักสำคัญที่ควรเข้าใจอย่างลึกซึ้ง แต่เมื่อนำมาประยุกต์กับการใช้ชีวิตในปัจจุบันก็อาจเทียบเคียงได้กับการรู้ปัญหาและแก้ปัญหาในชีวิต ทุกข์คือการรู้ปัญหา สมุทัยคือการละสาเหตุที่ทำให้เกิดปัญหา นิโรธคือการทำให้แจ้งหรือความสำเร็จของการแก้ปัญหา และมรรคคือการอบรมให้เกิดขึ้นเป็นวิธีการแก้ปัญหา

นอกจากนี้ พุทธธรรมเรื่องสำคัญที่ปรากฏในจิตรกรรมอีสานริมแม่น้ำโขง ได้แก่ ภาพปรินิพพานที่แสดงอนิจจังชีวิต ซึ่งเป็นพุทธธรรมเรื่องสำคัญของพระพุทธศาสนาอนิจจังเป็นหลักธรรมสำคัญหนึ่งในพุทธธรรมเรื่องไตรลักษณ์ ซึ่งหมายถึงลักษณะ 3 ประการ ที่เป็นเครื่องกำหนดรู้ถึงความจริงของสภาวะธรรมทั้งหลายที่เป็นอย่างนั้น ๆ ตามธรรมดาของมัน ประกอบด้วย 1) อนิจจตา (ความเป็นของไม่เที่ยง) 2) ทุกขตา (ความเป็นทุกข์) 3) อนัตตา (ความเป็นของไม่ใช่ตน) ลักษณะทั้งสามนี้เรียกว่าสามัญญลักษณะหรือสามัญญลักษณ์ ปรากฏอยู่ตามธรรมดาที่แน่นอน เป็นไปตามกฎธรรมชาติคือธรรมนิยาม (พระพรหมคุณาภรณ์, 2548, น. 89)

ภาพที่ 4 ปรินิพพาน จิตรกรรมวัดพุทธสีมา

จิตรกรรมตอนพุทธปรินิพพานแสดงให้เห็นหลักไตรลักษณ์ที่เกี่ยวข้องกับความไม่เที่ยงแท้แน่นอนของสรรพสิ่ง แม้แต่พระศาสดาที่ทรงมีญาณบารมียิ่งใหญ่ยังทรงมีวาระแห่งความเจ็บป่วย และนิพพานซึ่งสรรพสัตว์ต้องประสบไม่สามารถหลีกเลี่ยงได้ ทุกสิ่งมีการเกิดขึ้นตามธรรมชาติ ดำรงอยู่ในช่วงเวลาหนึ่ง มีการเปลี่ยนแปลงและเสื่อมสลายไปตามเวลาของแต่ละสิ่ง สะท้อนให้เห็นความไม่แน่นอนของชีวิตและสรรพสิ่ง และความสิ้นสุดแห่งชีวิต ที่ไม่อาจยึดถือครอบครองได้ พระพุทธศาสนาจึงสอนให้เข้าใจหลักไตรลักษณ์และอนิจลักษณะซึ่งเป็นกฎธรรมชาติ

นอกจากเรื่องพุทธธรรมอันเป็นหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาแล้ว การสอนเรื่องพระพุทธธรรมยังเป็นเครื่องมือในการสอนผ่านจิตรกรรมชาดกโดยมีความคิดหลักที่มุ่งแสดงให้เห็นความเพียรพยายามของพระพุทธเจ้าในขณะที่เป็นพระโพธิสัตว์จนประสบความสำเร็จตรัสรู้ธรรมเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้อย่างสมบูรณ์ นอกจากนี้ชาดกมุ่งสอนพุทธธรรมเรื่องกรรม-วิบากด้วย

ชาตกหรือเรื่องของพระโพธิสัตว์ก่อนที่จะตรัสรู้ แสดงให้เห็นความยาวนานของการบำเพ็ญบารมีเพื่อให้หลุดพ้นในชาตกพระโพธิสัตว์จะเสวยพระชาติเป็นสัตว์ต่าง ๆ จนกระทั่งเป็นมนุษย์ ผ่านการทำความดีความชั่ว ผ่านความขลาดเขลาจนสามารถพัฒนาตนเองได้ ความสำคัญของชาตกในแง่การสอนนั้น ชาตกจัดเป็นนิทานอุทาหรณ์ที่ว่าด้วยเรื่องการบำเพ็ญบารมีของพระพุทธเจ้าในชาติต่าง ๆ ทศชาติแสดงให้เห็นพัฒนาการทางความคิดและการกระทำของพระโพธิสัตว์ที่ยิ่งยวดและเข้มข้นขึ้นเรื่อย ๆ พุทธธรรมหรือหลักการของพระโพธิสัตว์ ได้แก่ การมีความตั้งใจมั่นและลงมือปฏิบัติเพื่อให้บรรลุธรรม ชุดความคิดของชาตกไม่ได้มีแต่เพียงเรื่องกรรมเท่านั้น แต่ยังมีเรื่องความตั้งใจมั่นความอดทน การพัฒนาตนเองเพื่อให้บรรลุธรรม

บารมี 10 ทศ หรือ ทศบารมี หมายถึง ปฏิปทาอันยวดยิ่ง, คุณธรรมที่ประพฤติปฏิบัติอย่างยิ่งยวด คือ ความดีที่บำเพ็ญอย่างพิเศษเพื่อบรรลุซึ่งจุดหมายอันสูง เช่น ความเป็นพระพุทธเจ้าและความเป็นมหาสาวก เป็นต้น (พระพรหมคุณาภรณ์, 2548, น. 284-285)

จิตรกรรมทศชาตกหรือสิบพระชาติสุดท้ายของพระพุทธเจ้าก่อนตรัสรู้นั้น ได้มีการรวบรวมไว้ในมหานิบาตชาตก (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2559) ซึ่งนับถือกันว่าเป็นชาตกเรื่องยิ่งใหญ่สิบเรื่อง ทศชาตกได้แสดงพระบารมีประการต่าง ๆ ไว้อย่างเด่นชัด ดังนี้

ตารางที่ 3 การบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ในทศชาติก

ชาติก	บารมี	การปฏิบัติบารมี
1 พระเทมีย	เนกขัมมบารมี	การออกบวชความปลีกตัวปลีกใจจากกาม
2 พระมหาชนก	วิริยบารมี	ความเพียร ความแคล้วคล้ำ ไม่เกรงกลัวอุปสรรค พยายามบากบั่นอดสาหัส ก้าวหน้าเรื่อยไป ไม่ทอดทิ้งธุระหน้าที่
3 พระสุวรรณสาม	เมตตาบารมี	ความรักใคร่ ความปรารถนาดี มีไมตรี คิดเกื้อกูลให้ผู้อื่นและเพื่อนร่วมโลกทั้งปวงมีความสุขความเจริญ
4 พระเนมิราช	อธิษฐานบารมี	ความตั้งใจมั่น การตัดสินใจเด็ดเดี่ยว วางจุดหมายแห่งการกระทำของตนไว้แน่นอน และดำเนินตามนั้นแน่วแน่
5 พระมหิสท	ปัญญาบารมี	ความรู้รอบรู้ ความหยั่งรู้เหตุผล เข้าใจสภาวะของสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง
6 พระภริทัต	ศีลบารมี	การรักษากายวาจาให้เรียบร้อย ความประพฤติดีงามถูกต้องตามระเบียบวินัย
7 พระจันทกุมาร	ขันติบารมี	ความอดทน ความทนทานของจิตใจ สามารถใช้สติปัญญาควบคุมตนให้อยู่ในอำนาจเหตุผล และแนวทางความประพฤติ ที่ตั้งไว้เพื่อจุดหมายอันชอบไม่ลุ่มลุ่มจากกิเลส
8 พระนารท	อุเบกขาบารมี	ความวางใจเป็นกลาง, ความวางใจสงบราบเรียบสม่ำเสมอ เทียงธรรม ไม่เอนเอียงไปด้วยความยินดียินร้ายชอบชังหรือแรงแหยงวนยุ้ยใด ๆ
9 พระวิรุฑ	สัจจบารมี	ความจริง คือ พูดจริง ทำจริง และจริงใจ
10 พระเวสสันดร	ทานบารมี	การให้ การเสียสละ

ในแต่ละชาติพระโพธิสัตว์ได้บำเพ็ญบารมีต่าง ๆ กัน ทั้งนี้ไม่ได้หมายความว่าแต่ละชาติบำเพ็ญบารมีประการใดประการหนึ่งเท่านั้น ในแต่ละชาติพระโพธิสัตว์ได้บำเพ็ญบารมีหลายประการด้วยกัน

ความคิดเรื่องกรรม-วิบากเป็นพุทธธรรมที่ใช้อธิบายเรื่องต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับมนุษย์และโลกได้ทั้งหมด ปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นหรือเหตุการณ์ทั้งหลายล้วนมีที่มาและมีผลที่ตามมาด้วย หลักกรรมเป็นธรรมชาติที่มนุษย์ทุกคนต้องพบ เรื่องกรรมยังจำแนกพฤติกรรมของมนุษย์ในแง่ความดี ความชั่ว ที่มีผลของการกระทำรองรับ พระพุทธศาสนาได้นำเสนอความคิดเรื่องกรรม กรรมดี กรรมชั่ว เพื่อแสดงให้เห็นว่าทุกสิ่งทีกระทำมีผล และผลที่เกิดขึ้นย่อมมาจากการกระทำในอดีต ซึ่งเป็นหลักคิดสำคัญทางพระพุทธศาสนา

จิตรกรรมชาดกเป็นตัวอย่างที่เด่นชัดในการนำเสนอเรื่องกรรมและวิบาก การสอนเรื่องกรรมควรเน้นให้เห็นว่ากรรมเป็นการกระทำของมนุษย์ที่ประกอบด้วยเจตนากรรมดีหรือการกระทำดีจะสะท้อนผ่านพฤติกรรมที่ดำเนินไปตามทางที่ถูกต้องเหมาะสม หากทำกรรมดีก็ย่อมได้รับผลดี หากทำกรรมชั่วย่อมได้รับผลชั่ว เช่น ในจิตรกรรมจะนำเสนอภาพเปรียบเทียบระหว่างนรกสวรรค์ ซึ่งเป็นวิบากหรือผลของการทำชั่วและทำดี

ภาพที่ 5 นรกในเนมิราชชาดก จิตรกรรมวัดพุทธสีมา

ในเนมิราชชาดก จิตรกรรมได้แสดงเรื่องพระเนมิราชที่ได้ทรงไปรอกและสรวรค์ ได้พบเห็นผลของการทำความชั่วทำให้ต้องไปเกิดในนรก ในวรรณกรรมลายลักษณ์ก็เช่นเดียวกับจิตรกรรมคือมีการพรรณนาให้เห็นสภาพนรก สัตว์นรกและความทุกข์ทรมานในนรก

จิตรกรรมเรื่องพระมาลัยเป็นตัวอย่างที่ชัดเจนอีกเรื่องหนึ่ง ที่แสดงให้เห็นวิบากกรรมของผู้ทำดีและทำชั่ว จิตรกรรมได้แสดงภาพนรกและสรวรค์ที่พระมาลัยได้ไปเยี่ยมชมและนำข้อธรรมจากสัตว์นรกมาบอกสอนแก่นมนุษย์ และนำคำสอนเรื่องการทำบุญ ฟังพระธรรมเทศนาจากพระศรีอาริยมตไตรยมมาตรัสบอกแก่นมนุษย์ที่อยากไปเกิดในยุคของพระองค์

ภาพที่ 6 พระมาลัยท่องนรก จิตรกรรมวัดโพธิ์คำ

ภาพที่ 7 พระเนมิราชท่อนรกสวรรค์ จิตรกรรมวัดหัวเวียงรังษี

จิตรกรรมอีสานริมแม่น้ำโขงในฐานะสื่อการสอนพุทธธรรมดังที่ได้กล่าวมานี้ ย่อมเห็นได้อย่างชัดเจนว่า ภาพได้สื่อสารเรื่องเล่าเป็นเครื่องมือสำคัญของการสอนหลักธรรมต่าง ๆ โดยเฉพาะพุทธธรรมจากพุทธประวัติและชาดกที่แสดงหลักธรรมเรื่องต่าง ๆ อย่างชัดเจน พุทธธรรมที่สำคัญอันปรากฏผ่านจิตรกรรมที่จะนำเป็นสื่อในการสอน ได้แก่

ตารางที่ 4 จิตรกรรมแสดงสาระคำสอนพุทธธรรม

หลักธรรม	ตัวอย่างเนื้อหาที่นำเสนอผ่านภาพจิตรกรรม
กรรม	เหตุและผลของการทำดีทำชั่ว เช่น ภาพนรก สวรรค์ พระมาลัย
ทศบารมี	การสะสมคุณธรรมบารมีของพระโพธิสัตว์ในทศชาติก
ไตรลักษณ์	ภาพพุทธประวัติตอนประสูติ ปรีณิพพาน
อริยสัจ	ภาพพุทธประวัติตอนตรัสรู้/การต่อสู้อุปสรรคของตัวละครในวรรณกรรม
ทาน	ภาพการให้ทาน เช่น การให้ทานของพระเวสสันดร
นิพพาน	ภาพตรัสรู้ ปรีณิพพาน

ข้อสำคัญของการใช้จิตรกรรมในการสอนธรรมคือต้องสามารถเชื่อมโยงภาพกับเรื่องเพื่ออธิบายให้เกิดความเข้าใจพุทธธรรมที่ปรากฏอยู่ในเรื่อง นอกจากนี้ยังต้องเชื่อมโยงและทำความเข้าใจว่าหลักพุทธธรรมเรื่องใดเรื่องหนึ่งย่อมมีขอบเขตความหมายกว้างขวางที่รวมเอาหลักธรรมข้ออื่น ๆ เข้ามาสอนร่วมด้วย รวมถึงมีความเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กัน เช่น การสื่อสารเรื่องกรรมย่อมรวมไปถึงหลักธรรมเรื่องการปฏิบัติตน เช่น การให้ทาน ความประมาท ความซื่อสัตย์ ความเพียร ความเมตตา เป็นต้น เพราะพุทธธรรมทั้งหลายที่พระพุทธเจ้าได้แสดงไว้มีความเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กันทั้งหมด อีกทั้งในการใช้จิตรกรรมเป็นเครื่องมือในการสอนพุทธธรรมยังต้องคำนึงถึงระดับของพุทธธรรมที่อาจมีทั้งระดับต้นและระดับสูง ธรรมที่เข้าใจง่ายและเข้าใจยากแตกต่างกัน อย่างไรก็ตามพุทธธรรมย่อมเป็นหลักหรือเนื้อหาสำคัญที่จิตรกรรมต้องการนำเสนอผ่านศิลปะภาพ นับเป็นเครื่องมือหนึ่งของการสร้างความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับพุทธธรรมได้อย่างดียิ่ง

3.2 จิตรกรรมในฐานะสื่อการสอนคุณธรรมจริยธรรม

สืบเนื่องจากการสอนเรื่องพุทธธรรมในหัวข้อที่ผ่านมา มีความเกี่ยวข้องอย่างสำคัญกับเรื่องการสอนคุณธรรมจริยธรรมที่สื่อผ่านจิตรกรรม เพราะเป็นเรื่องเกี่ยวข้องกัน จิตรกรรมเป็นพุทธศิลป์ การสื่อสารเรื่องคุณธรรมจริยธรรมจึงขึ้นอยู่กับคำสอนทางพุทธศาสนาเป็นสำคัญ ในขณะที่ด้วยกันคุณธรรมและจริยธรรมก็ขึ้นอยู่กับความคิดทางสังคมด้วยว่าจะยอมรับให้คุณค่าแก่เรื่องใด กล่าวคือพุทธธรรมเป็นฐานคิดให้เกิดการปฏิบัติคุณธรรมจริยธรรม

จริยธรรมแยกออกเป็นจริย+ธรรม คำว่าจริยะหมายถึงความประพฤติหรือกิจที่ควรประพฤติ ส่วนคำว่า ธรรม มีความหมายหลายอย่าง เช่น คุณความดี หลักคำสอนของศาสนาหลักปฏิบัติเมื่อนำคำทั้งสองมารวมกันเป็น “จริยธรรม” จึงได้ความหมายตามตัวอักษรว่า “หลักแห่งความประพฤติ” หรือ “แนวทางของการประพฤติ (พระเมธีธรรมาภรณ์, 2533, น. 81) คุณธรรมจริยธรรมในทางวิชาการสากลจะหมายถึง สภาวะทางคุณงามความดี (กรีติ บุญเจือ, 2551, น. 3) ศีลธรรมคือหลักมาตรฐาน หรืออุปนิสัยของความประพฤติที่ดีหรือที่ถูก ส่วนจริยธรรมก็คือประมวลหลักศีลธรรมในอุดมคติ สำหรับคุณธรรมก็คือลักษณะอุปนิสัยที่ดีเลิศทางศีลธรรม บางทีศีลธรรมกับจริยธรรมก็เป็นคำที่ใช้แทนกันได้เหมือนกัน (ทินพันธุ์ นาคะตะ, 2557, น. 7)

ดังนั้นผู้วิจัยมีความเห็นว่าคุณธรรมและจริยธรรมเป็นคำที่มีความเกี่ยวข้องกันอย่างสำคัญ คุณธรรม จริยธรรม และศีลธรรมจึงเกี่ยวข้องกันสัมพันธ์กันในแง่ที่ต้องมีประกอบกันเพื่อเสริมสร้างความคิดและการกระทำที่เหมาะสมในสังคมเพื่อประโยชน์ต่อตนเองและส่วนรวม แม้ว่าจิตรกรรมอีสานริมแม่น้ำโขงจะมุ่งเน้นการเสนอเรื่องราวของพระพุทธเจ้าในเชิงประวัติและชาดกเป็นสำคัญแล้ว จิตรกรรมยังนำเสนอสาระคำสอนคุณธรรมจริยธรรมผ่านพฤติกรรมของบุคคล

ภาพจิตรกรรมอีสานริมแม่น้ำโขง นำเสนอเรื่องคุณธรรมจริยธรรมที่เห็นได้ชัดคือคุณธรรมจริยธรรมของพระโพธิสัตว์ที่ได้บำเพ็ญบารมีที่สำคัญในแต่ละพระชาติแล้ว พระโพธิสัตว์ทั้งหลายยังได้ประพฤติคุณธรรมจริยธรรมหลายประการ ได้แก่ ความอดทน ความกตัญญู ความมีเมตตากรุณา ความมีปัญญา ยกตัวอย่างเช่น พระมหาชนกแม้ว่าจะแสดงบารมีเรื่องความเพียร แต่จากเรื่องยังเห็นได้ว่าทรงอดทนต่อมหันตภัยทางทะเลจากเรือโดยสารแตกล่ม พระองค์ทรงว่ายน้ำเพื่อให้ถึงฝั่งทั้งด้วยความอดทนและความเพียรจนทำให้นางมณีเมขลามาช่วยเหลือขึ้นฝั่ง จันทกุมารมีความอดทนต่อความทุกข์จากความโหดร้ายของบิดาและพราหมณ์ที่จะบูชายัญพระองค์จนท้าวสีกกะได้ลงมาช่วยชีวิตไว้ และวิรุณบัณฑิตได้แสดงคุณธรรมความมีปัญญาจนเอาชนะชีวิตรอดได้ เป็นต้น

ภาพที่ 8 พระมหาโสถว่ายน้ำขึ้นฝั่ง จิตรกรรมวัดพุทธสีมา

ภาพที่ 9 จันทกุมารถูกนำไปบูชาด้วย จิตรกรรมวัดพุทธสิมา

ภาพที่ 10 วิถีบัณฑิตสอนธรรมแก่ปุณณกยักษ์ จิตรกรรมวัดพุทธสิมา

คุณธรรมและจริยธรรมเป็นสิ่งที่มีความสำคัญต่อการดำเนินชีวิตของมนุษย์ ที่จะช่วยให้บุคคลดำเนินชีวิตอย่างมีความสุข อีกทั้งยังช่วยให้สังคมมีความสุข เพราะผู้ที่มีจริยธรรมจะไม่สร้างความทุกข์ ความเดือดร้อนแก่ตนเองและสังคม แต่จะสร้างประโยชน์ ดังนั้นคุณธรรมและจริยธรรมจึงมีความสำคัญทั้งต่อบุคคลและต่อสังคม

คุณธรรมจริยธรรมจึงมีความสำคัญต่อสังคม คือ ช่วยให้สังคมสงบสุข มีความเป็นระเบียบเรียบร้อย คนในสังคมมีความสามัคคี ช่วยให้สังคมมีความเจริญก้าวหน้า (สุขุมลเกษมสุข, 2548, น. 2-6)

จิตรกรรมเชิงคำสอนคุณธรรมจริยธรรมเป็นหลักฐานที่ทำให้เราเห็นว่าจิตรกรรมมีบทบาทและความสำคัญต่อสังคมไทยตลอดมา และเป็นบทบาทในเชิงปฏิบัติเพราะการสร้างจิตรกรรมย่อมมีเป้าหมายในการเผยแพร่วิถีปฏิบัติของคนหมู่มากและหวังผลให้เกิดการกระทำ จิตรกรรมลักษณะนี้จึงมุ่งสอนในทางปฏิบัติเป็นสำคัญ ในเบื้องต้นเราจะพบภาพการเข้าวัดฟังธรรม การทำบุญตักบาตรอันเป็นกิจหรือจริยะที่ชาวพุทธควรกระทำอย่างสม่ำเสมอเพื่อฝึกฝนตนเองให้เข้าใจในพระธรรมคำสอนให้ยิ่งขึ้นไป

3.3 จิตรกรรมในฐานะสื่อสะท้อนวิถีชุมชน

ภาพเขียนเป็นตำนานอันชือสัตย์ที่จารึกไว้ซึ่งเรื่องราวอันเป็นจริงซึ่งจาริตประเพณี ระเบียบแบบแผนที่มีอยู่ในอดีต (ศิลป์ พีระศรี, 2502, น. 17) รูปแบบของจิตรกรรมได้ใช้ให้เป็นประโยชน์แก่การถ่ายทอดความรู้สึกนึกเห็นจินตนาการ มโนภาพ ความรู้สึกด้วยใจ และอารมณ์ ออกมาให้ปรากฏเป็นรูปธรรม เป็นสื่อทำให้เกิดการยอมรับเชื่อในความนึกเป็น และเห็นคุณค่าแห่งความคิดอีกด้วย... เป็นประโยชน์แก่การที่คนจะรู้จักนำไปใช้ในโอกาสที่เหมาะสมเพื่อวัตถุประสงค์ชักนำคนทั้งหลายให้เข้าใจความคิดเห็น ความเชื่อ หรือประสบการณ์อย่างใดอย่างหนึ่งของเขา ซึ่งแสดงออกมาและนำเสนอด้วยรูปแบบของจิตรกรรม (จุลทรรศน์ พยัคฆรานนท์, 2527, น. 251) จิตรกรรมจึงมีความสัมพันธ์กับชุมชนอย่างยิ่ง เพราะชุมชนเป็นรากฐานของชีวิตทางสังคมเป็นโครงสร้างพื้นฐานที่ปรับเปลี่ยนปัจเจกชนไปสู่ความเป็นส่วนรวม และเป็นจุดเริ่มต้นทางศีลธรรมของมนุษย์ การอยู่ร่วมกันเป็นชุมชนจึงมักมีแบบแผนหรือวิถีปฏิบัติร่วมกัน มีค่านิยม ความรู้สึกนึกคิด รวมทั้งพฤติกรรมที่ถูกหล่อหลอมผ่านสื่อ ภาษา สัญลักษณ์ และระบบโครงสร้างความสัมพันธ์ ตลอดจนประวัติศาสตร์ที่ผู้คนมีประสบการณ์ชีวิตร่วมกัน (โกมาตร จึงเสถียรทรัพย์, 2559, น. 10-11)

จากการศึกษาพบว่าจิตรกรรมอีสานริมแม่น้ำโขงมีความโดดเด่นอย่างยิ่งในการแสดงให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างพุทธศาสนากับวิถีชุมชน จากการ

ผสมผสานรูปแบบศิลปะ การผสมผสานเรื่องราวทางศาสนากับเรื่องทางสังคม ทำให้จิตรกรรมมีความโดดเด่นและสื่อสารเนื้อหาได้อย่างชัดเจน เรื่องทางศาสนาเป็นพื้นฐานทางความคิดของคนในสังคม วิถีทางโลกย่อมสอดคล้องไปกับวิถีทางธรรมด้วย วิถีชุมชนที่ปรากฏในภาพจิตรกรรมอีสานบรมมณีนารถในด้านชีวิตความเป็นอยู่ การทำมาหากิน การแต่งกาย การละเล่น และประเพณีต่าง ๆ ทำให้ผู้วิจัยสรุปความคิดเรื่องวิถีชุมชนที่ปรากฏในจิตรกรรมได้ดังนี้

1) ความเป็นชุมชนที่มีความสัมพันธ์ที่หลากหลาย

ความเป็นชุมชนที่หลากหลายหมายถึงความเป็นกลุ่มที่มีความสัมพันธ์กันในมิติต่าง ๆ ทั้งการละเล่น การค้าขาย ความเป็นอยู่ และการดำเนินชีวิต ในจิตรกรรมจะแสดงความเป็นชุมชนที่มีความสัมพันธ์และหน้าที่ต่อกัน รวมถึงการพึ่งพาอาศัยกัน ในจิตรกรรมจะเห็นทั้งความสัมพันธ์ระหว่างเด็กกับผู้ใหญ่ สามีกับภรรยา คนหนุ่มสาว การค้าขาย ซึ่งมีบทบาทและความสัมพันธ์ต่อกันที่หลากหลาย แต่อยู่ร่วมกันในชุมชนอย่างกลมกลืน

ภาพที่ 11 จิตรกรรมวัดทุ่งศรีเมือง

ภาพที่ 12 จิตรกรรมวัดทุ่งศรีเมือง

ภาพจิตรกรรมนี้แสดงให้เห็นภาพกว้าง ๆ ของผู้คนในมิติต่าง ๆ กล่าวคือแสดงให้เห็นว่าเป็นสังคมหลากหลายวัฒนธรรม ที่ทั้งคนท้องถิ่น คนต่างถิ่น รวมถึงคนต่างชาติที่มาอาศัยอยู่ร่วมกัน ทั้งคนไทย คนจีน คนญวน ซึ่งแสดงให้เห็นวิถีชีวิตที่มีความสัมพันธ์กันและอยู่ร่วมกันโดยมีแม่น้ำเป็นจุดเชื่อมเห็นการทำมาหากิน การค้าขาย การละเล่นของเด็กและผู้ใหญ่ที่อยู่ในพื้นที่ชุมชนเดียวกัน ในภาพนี้แสดงถึงสภาพสังคมของเมืองอุบลราชธานีที่เป็นชุมชนใหญ่ มีผู้คนจำนวนมาก มีหลายชนชาติอยู่ร่วมกัน

2) สังคมของความสนุกสนาน

จิตรกรรมที่เกี่ยวกับการละเล่นและประเพณีเป็นตัวอย่าง ที่ชัดเจนที่แสดงให้เห็นว่าวิถีชุมชนคนอีสานมีความสนุกสนานรื่นเริง ไม่ว่าจะเป็นช่วงเวลาทำงานก็สามารถสนุกสนานได้ หรือแม้ในงานศพก็มีกิจกรรมลำพอนเล่นดนตรี ที่สร้างความเพลิดเพลินให้แก่กลุ่มชน

การละเล่นมีความหมายกว้างขวางมาก แต่มักเข้าใจกัน อย่างจำกัดว่าหมายถึงร้องรำทำเพลงเท่านั้น ร้องรำทำเพลง หมายถึงการละเล่น 3 อย่าง คือ ร้องอย่างหนึ่ง รำอย่างหนึ่ง และทำเพลงอย่างหนึ่ง (ร้อง หมายถึงขับหรือ

ลำคำโคลงกลอน รำหมายถึง ฟ้อนหรือระบำและรำเดินเป็นท่าทาง ทำเพลงหมายถึง เครื่องดีดสีตีเป่าที่ใช้ประโคมและบรรเลงเป็นทำนอง (สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2540, น. 17) ซึ่งในจิตรกรรมอีสานก็ปรากฏภาพการร้องรำทำเพลงจำนวนมาก โดยเฉพาะการเล่น เป่าแคนและฟ้อนรำ ภาพจิตรกรรมที่สื่อถึงความสุขสนุกสนานสะท้อนให้เห็นความเป็นสังคมอีสานที่ไม่ว่าจะมีกิจกรรมใดก็ตาม ก็มักจะสอดแทรกความสนุกสนานบันเทิงเป็นส่วนหนึ่งของชีวิตเสมอ

ภาพที่ 13 จิตรกรรมวัดทุ่งศรีเมือง

ภาพที่ 14 จิตรกรรมวัดพุทธสีมา

ภาพที่ 15 การแสดงฟ้อนลำแคน (คู่มือแนะนำเอกสารจดหมายเหตุ
จังหวัดอุบลราชธานี, 2532)

3) สังคมอุดมสมบูรณ์

จิตรกรรมที่เกี่ยวข้องกับการประกอบอาชีพ การทำมาหากิน เป็นสิ่งแสดงให้เห็นว่าสังคมอีสานมีความอุดมสมบูรณ์ และพึงพิงธรรมชาติ การทำประมง การจับสัตว์และการค้าขายเป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นความเจริญของชุมชนที่สามารถดำรงชีวิต อยู่ได้โดยอาศัยธรรมชาติ รวมถึงการมีสินค้ามาแลกเปลี่ยนซื้อขายกันได้อย่างคึกคัก

ภาพที่ 16 จิตรกรรมวัดหัวเวียงรังสี

ภาพที่ 17 จิตรกรรมวัดพุทธสีมา

ภาพที่ 18 อาชีพประมง หัวเมืองอีสาน (คู่มือแนะนำเอกสารจดหมายเหตุ
จังหวัดอุบลราชธานี, 2532, น. 12)

ภาพที่ 19 อาชีพร่มเงง จิตรกรรมวัดทุ่งศรีเมือง

4) สังคมใฝ่ในธรรม

จิตรกรรมอีสานริมแม่น้ำโขงหลายภาพแสดงให้เห็นการเข้าวัด
การทำบุญ การฟังธรรมในพระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นกิจกรรมที่พบได้เสมอในจิตรกรรมและ
ในชุมชนจริงภาพเหล่านี้แสดงให้เห็นวิถีพุทธที่สัมพันธ์กับวิถีโลก และมีคุณค่าในการยืนยัน
ความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนาของคนอีสาน

ภาพที่ 20 จิตรกรรมวัดโพธิ์คำ

ภาพจิตรกรรมยังสื่อสะท้อนให้เห็นหลักธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนาเกี่ยวกับการทำดีได้ดี เป็นสิ่งที่ปรากฏในจิตรกรรมทุกเรื่อง การทำดีอย่างเป็นรูปธรรมแสดงออกอย่างชัดเจน เช่น การให้ทาน ผลที่ได้ก็คือ ความสุข สวรรค์ นิพพาน ในทางตรงกันข้ามกับกุศลธรรม คือ อกุศลธรรม คือ การทำชั่วผลที่ได้ก็คือความทุกข์ นรก ในจิตรกรรมจะเป็นสื่อช่วยสร้างความเข้าใจเรื่องการทำบุญและการทำความดี รวมถึงอันสืบเนื่องการสร้างกุศล การสร้างกุศลกรรมเป็นสิ่งสำคัญและเป็นคุณธรรมจริยธรรมเบื้องต้นที่ชาวพุทธพึงกระทำ กุศล แปลตามศัพท์ว่า ฉลาด ชำนาญ สบาย เอื้อหรือเกื้อกูล เหมาะ งดงาม เป็นบุญ คล่องแคล่ว ตัดโรคหรือตัดสิ่งชั่วร้ายที่น่ารังเกียจ ส่วนอกุศลก็แปลว่า สภาวะที่เป็นปฏิกิริยาต่อกุศล หรือตรงข้ามกับกุศล เช่นว่า ไม่ฉลาด ไม่สบาย เป็นต้น

ในจิตรกรรมจะพบเรื่องการทำความดีสร้างกุศล ละเว้นจากความชั่ว อันเป็นหนทางไปสู่ทางที่ดี นับเป็นคุณธรรมจริยธรรมเบื้องต้นที่เราสามารถทำได้ และสอนได้ ภาพที่ปรากฏได้แก่ความสุขจากการทำความดีหรือความหมดสิ้นจากความทุกข์ ส่วนภาพที่โหดร้ายไม่น่าดูนั้นมาจากความทุกข์ซึ่งจะสื่อผ่านภาพที่แสดงความสุขเช่น นรก เป็นต้น

ภาพที่ 21 จิตรกรรมวัดทุ่งศรีเมือง

จากการศึกษาจิตรกรรมวิถีชุมชนและการเมือง จะเห็นได้อย่างเด่นชัดว่าจิตรกรรมได้ถ่ายทอดเรื่องราวความคิดเชิงสังคมเอาไว้มากมาย ไม่ว่าจะเป็นการทำมาหากิน การประกอบอาชีพ การดำเนินชีวิต บ้านเรือน ในเรื่องวิถีชีวิตอันเป็นสุข จะเห็นว่ามีภาพการละเล่น รำ ดนตรี และแทรกอยู่ในเรื่องทางพระพุทธศาสนา จิตรกรรมยังสะท้อนให้เห็นความสัมพันธ์ของคนในสังคม ในลักษณะรวมกลุ่มมีการปฏิบัติศาสนกิจและกิจกรรมต่าง ๆ ร่วมกัน เป็นวิถีทางสังคมของชุมชนริมแม่น้ำโขง

สรุปและอภิปรายผลการศึกษา

บทความวิจัยเรื่อง จิตรกรรมอีสานริมแม่น้ำโขง: พุทธศิลป์เพื่อการศึกษาเรียนรู้พุทธธรรม คุณธรรมจริยธรรม และวิถีชุมชน ผู้วิจัยมีข้อสรุปและการอภิปรายผลการศึกษา ดังนี้

จิตรกรรมอีสานริมแม่น้ำโขงมีพื้นที่ตั้งอยู่ใกล้หรือติดกับแม่น้ำโขง ทำให้มีการเคลื่อนไหวแลกเปลี่ยนทางความคิดและวัฒนธรรมกับลาวและญวน ทำให้เกิดความผสมผสานรูปแบบทางศิลปกรรมระหว่างวัฒนธรรมต่าง ๆ จนเกิดเป็นลักษณะเฉพาะ สวรรค์และความคิดในจิตรกรรมอีสานริมแม่น้ำโขงจำแนกสวรรค์ได้เป็น 2 ความคิด ได้แก่ พระพุทธศาสนาและวิถีชุมชน ซึ่งความคิดทั้งทางโลกและทางธรรมได้รับการนำเสนออย่างมีนัยยะสำคัญ คือการให้พื้นที่กับการนำเสนอเรื่องทั้งสองไม่น้อยกว่ากัน สะท้อนแนวคิดที่ว่าวิถีธรรมและวิถีโลกเป็นสิ่งที่อยู่คู่กันอย่างแยกไม่ออก ความสอดประสานด้านสวรรค์นี้ทำให้จิตรกรรมอีสานริมแม่น้ำโขงมีความน่าสนใจและโดดเด่นเป็นเอกลักษณ์ สวรรค์และความคิดของจิตรกรรมอีสานริมแม่น้ำโขงจึงได้แก่ความประสานกันระหว่างวิถีธรรมกับวิถีโลก ซึ่งปรากฏภาพจิตรกรรมที่เป็นรูปธรรมและสื่อถึงความคิดเชิงนามธรรมต่อหลักการดำเนินชีวิตสองด้าน และยังสื่อให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับพระพุทธศาสนาที่มีต่อกัน มีการสื่อสารทั้งภาพและเนื้อหาอย่างตรงไปตรงมา นำเสนอเนื้อหาเชิงศาสนาและสังคมได้อย่างมีนัยสำคัญที่เกี่ยวข้องระหว่างวิถีทางพระพุทธศาสนากับวิถีทางโลกอย่างชัดเจน

จิตรกรรมอีสานริมแม่น้ำโขงมีคุณค่าและความสำคัญหลายประการ ทั้งในแง่การสอน ที่จิตรกรรมได้ทำหน้าที่เป็นสื่อในการสอนพุทธธรรมอันเป็นหัวใจหลักของพระพุทธศาสนา ได้แก่เรื่องอริยสัจ ไตรลักษณ์ กรรม ทาน เป็นต้น สื่อผ่านภาพพุทธประวัติ ชาดก และวรรณกรรมเรื่องเล่าต่าง ๆ อันทำให้เห็นการบำเพ็ญบารมี ทำความดี การต่อสู้อดทนกับอุปสรรคปัญหา ความยากลำบากเพื่อให้ประสบผลสำเร็จ การสอนพุทธธรรมเป็นฐานคิดหรือหลักคิดที่นำไปสู่การปฏิบัติคุณธรรมจริยธรรมตามแนวทางพระพุทธศาสนา และตามจารีตของชุมชน คุณธรรมจริยธรรมที่ปรากฏผ่านจิตรกรรม ไม่ว่าจะเป็นมโนทัศน์เรื่องความอดทน ความเมตตา การเสียสละ ความกตัญญู การมีปัญญา ล้วนเป็นอุดมการณ์สำคัญที่สังคมปรารถนาเพื่อสร้างการอยู่ร่วมกันอย่างมีความสุข นอกจากนี้จิตรกรรมยังถ่ายทอดวิถีชีวิตทางสังคมของคนในสังคมประสานไปกับการเสนอเรื่องราวทางพระพุทธศาสนา ทำให้เห็นการประสานกันระหว่างวิถีพุทธและวิถีโลก

ภาพจิตรกรรมไม่ได้ดำรงอยู่เพื่อภารกิจทางพระพุทธศาสนาเท่านั้น แต่ยังเป็นพุทธศิลป์ที่เป็นเครื่องมือสื่อสารความคิด วัฒนธรรม และประสบการณ์ทางสังคมของผู้คน

ในชุมชน นอกเหนือจากมิติทางศาสนา คุณค่าและความสำคัญดังกล่าวมีผลในอดีตและต่อเนื่องถึงปัจจุบัน ในฐานะที่จิตรกรรมเป็นมรดกทางวัฒนธรรม จิตรกรรมจึงมีคุณค่าในโลกปัจจุบันด้วย ซึ่งอาจนำมาเป็นองค์ประกอบในการท่องเที่ยวทางวัฒนธรรมและการท่องเที่ยวเชิงพุทธ อีกทั้งยังอาจนำมาให้ประโยชน์ในด้านการเรียนการสอน ดังนั้น ผลการศึกษาจิตรกรรมอีสานริมแม่น้ำโขงจึงเป็นที่ยืนยันคุณค่าและความสำคัญดังที่กล่าวมา

เอกสารอ้างอิง

- กรมศิลปากร. (2532). *คู่มือแนะนำเอกสารจดหมายเหตุ จังหวัดอุบลราชธานี* (เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5-รัชกาลที่ 7). กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- กীরติ บุญเจือ. (2555). *ปรัชญาศิลปะ*. กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช.
- โกมาตร จึงเสถียรทรัพย์. (2559). *วิถีชุมชน เครื่องมือ 7 ชั้น ที่ทำให้งานชุมชนง่าย ได้ผล และสนุก* (พิมพ์ครั้งที่ 12). นนทบุรี: สุขศาลา.
- จุลทรรศน์ พยัคฆรานนท์. (2527). “ลักษณะจิตรกรรมไทย” ใน *เอกสารการสอนชุดวิชาไทยศึกษา: อารยธรรม หน่วยที่ 9*. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช.
- ชลิต อธิปัตยกุล. (2560). พัฒนาการของงานจิตรกรรมฝาผนังท้องถิ่นอีสานในบันทึกไว้ในงานจิตรกรรม. ใน มหาวิทยาลัยศิลปากร, ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ, *โครงการเสวนาวิชาการด้านประวัติศาสตร์ศิลปะ เนื่องในโอกาส 72 ปี ศาสตราจารย์เกียรติคุณ ดร.สันติ เล็กสุขุม* (น. 155-172). กรุงเทพฯ: ผู้แต่ง.
- ทินพันธุ์ นาคะตะ. (2557). *คุณธรรม จริยธรรมกับศีลธรรมจากมุมมองของปรัชญา*. กรุงเทพฯ: คปไฟ.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). (2548). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลผลธรรม* (พิมพ์ครั้งที่ 13). กรุงเทพฯ: มูลนิธิเพื่อการศึกษาสันติภาพพระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต).

พระเมธีธรรมมาภรณ์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต). (2553). *พุทธศาสนากับปรัชญา*. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป.

ไพโรจน์ สโมสร. (2532). *จิตรกรรมฝาผนังอีสาน*. ขอนแก่น: ศูนย์วัฒนธรรมอีสาน มหาวิทยาลัยขอนแก่น.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. (2559). *พระไตรปิฎกสยามรัฐ ภาษาไทย เล่ม 28 พระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกายชาดก ภาค 2*. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.

ศิลป์ พีระศรี. (2502). *คุณค่าของจิตรกรรมฝาผนัง*. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

ศิลป์ พีระศรี. (2553). *ศิลปะวิชาการ 3: ศิลปสงเคราะห์ พจนานุกรมศัพท์ศิลปะตะวันตก (พิมพ์ครั้งที่ 4)*. ปทุมธานี: มูลนิธิศาสตราจารย์ศิลป์ พีระศรีอนุสรณ์.

สุขุมล เกษมสุข. (2548). *การปลูกฝังจริยธรรมแก่เด็ก*. กรุงเทพฯ: คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.

สุจิตต์ วงษ์เทศ. (2540). “การละเล่นมาก่อนการแสดง” ใน *มนตรี ตราโมท. การละเล่นของไทย (พิมพ์ครั้งที่ 2)*. กรุงเทพฯ: มติชน.

Stecker, R. (2003). “*Value in Art*.” *The Oxford Handbook of Aesthetics*. New York: Oxford University Press.